

Denken over geweldloosheid in tijden van oorlog

Interview met Fred van Iersel

In aanloop naar de Vredesweek kunnen we niet om de oorlog in de Oekraïne. Binnen de kerken maar ook in het maatschappelijk debat klinken verschillende geluiden. De redactie van de Missionaire Agenda sprak hierover met emeritus hoogleraar Fred van Iersel. Hij is emeritus hoogleraar aan de UvT, met bijzondere aandacht voor ethische vraagstukken omtrent vrede, geweldloosheid, de rol van de kerken in het vredeswerk. Hij was, onder andere, van 1997 tot en met 1999 algemeen secretaris van Pax Christi. Een verkorte versie verscheen in het tijdschrift Missionaire Agenda nummer 2022-3. Het volledige interview vindt u hier.

De vereniging Kerk en Vrede heeft een open brief geschreven waarin ze oproepen om niet alleen in te zetten op bewapening maar te gaan onderhandelen. Wat is uw visie hierop?

“Om te beginnen vind ik het heel belangrijk dat er ook binnen het christendom een pacifistisch geluid klinkt. Het laatste wat godsdiensten moeten doen, is geweld verheerlijken. Waar ik minder blij mee ben, is hoe die brief is opgesteld. Ze formuleren toch wel heel erg weinig kritiek op Poetin. En in die zin is het een eenzijdige brief. Maar ik mis wel, in de bredere zin, het standpunt van de christelijke vredesbeweging en daar is die brief een begin van. Dat vind ik heel goed, dus laat hier maar vooral veel discussie over zijn want in het hele conflict speelt het christendom een rol. Dus je moet daarin een positie kiezen.

De Russisch orthodoxe patriarch Kirill levert de ideologie voor Poetin. Daarom moeten christenen in Europa en eigenlijk de wereldwijd een positie innemen. Hij doet een beroep op het christendom. Ik denk dat de christelijke legitimatie die Kirill aan Poetin geeft, onterecht is. Onze taak als christenen is het om die te ontzenuwen.

Paus Franciscus heeft zich scherp uitgelaten over de Russische inval in Oekraïne, maar hij is ook kritisch over de rol van de Navo in de Oekraïne-oorlog. Hoe plaatst u zijn optreden?

Op de eerste plaats is de paus een Argentijn. Hij heeft in zijn thuisland een grondige hekel opgebouwd aan de militaire junta die daar heerste en die de kerk in de tang nam. Dat de paus antimilitaristisch is snap ik heel goed.

Het tweede wat ik over de paus wil zeggen is dat ik het heel belangrijk vind dat de paus niet meegaat in die logica van patriarch Kirill. Want als de paus olie op het vuur zou gooien, zou oproepen tot bewapening of tot deelname van de NAVO of de Europese Unie aan die oorlog, dan zou hij van die oorlog precies dat maken wat Poetin en Kirill willen. Dan zou hij er namelijk een godsdienstoorlog van maken. En dat moet het dus niet worden. Ik vind het verstandig dat de paus voorzichtig reageert.

Als derde constateer ik dat de paus al lang geweldloosheid stimuleert. Bijvoorbeeld in de apostolische exhortatie Evangelii Gaudium staat hoe je over vrede moet preken. In de encycliek Laudato Si wijst hij, met name in de paragrafen 57 en 100, alle oorlogen af. Ze zijn niet alleen slecht voor de mensen maar ook de natuur, de schepping. Daarvoor gebruikt hij deze metafoor: 'het bewoonbaar houden van ons gemeenschappelijk huis'.

In Fratelli Tutti noemt hij een heel actueel gevolg van conflicten namelijk migratie. De meeste mensen migreren niet vrijwillig. Ze vluchten voor oorlog of uitzichtloze armoede. Paus Franciscus gebruikt de parabel van de barmhartige Samaritaan om uit te leggen dat we een andere houding moeten aannemen ten opzichte van andere mensen, vluchtelingen, vreemdelingen, migranten in bredere zin.

In mijn laatste punt over paus Franciscus wil ik toch een kritische noot kraken. In Fratelli Tutti voetnoot 242 zegt hij niet veel te zien in de leer van de rechtvaardige oorlog en dat komt mij te vroeg. Hij heeft te weinig aandacht voor de positieve rol van staten voor de vrede en de VN. En ik mis ook een meer inhoudelijke reflectie op de 'zwaardkracht' van de overheid, zie Rom.13. Dat overheden en hun burgers zich gewapend mogen beschermen, is eeuwenlang op die tekst gebaseerd.

'Rechtvaardige' oorlog is dat niet een contradictio in terminis?

Ik vind het zelf geen tegenspraak want het betekent alleen dat je rechtvaardigheid tot maatstaf voor je oorlog maakt. Het betekent niet dat je zegt dat alle oorlogen rechtvaardig zijn.

De RK Kerk is een gemeenschap van gelovigen, maar het Vaticaan is ook een staat met een zetel in de VN. Heeft dat invloed?

De RK kerk heeft twee gedaantes: kerk als gemeenschap van gelovigen en kerk/ de heilige stoel als staat met een zetel in de VN. Als lid van de VN onderschrijft de paus, het Vaticaan, drie belangrijke elementen:

1. Het recht op rechtmatige verdediging van staten. De paus pleit voor geweldloosheid maar als VN lid heeft hij dat zelfverdedigingsrecht ook onderschreven en erkent dat de Oekraïne dat recht heeft.

2. Het Vaticaan is verdragspartner van het verdrag tegen genocide. Dat betekent dat als in een land genocide wordt geconstateerd dan moeten de lidstaten ingrijpen. In Rwanda is dat niet gebeurd. VS minister Albright wilde dat niet erkennen om te voorkomen dat de VS moest ingrijpen. Daar heeft ze later haar spijt over betuigd. De heilige stoel heeft dat genocideverdrag ondertekend. En om iets te doen aan een genocide moet je wel geweld gebruiken.

3. Het principe van 'responsability to protect'. Dat is een verlengstuk van het genocideverdrag. Als in een conflictgebied vluchtelingen en ontheemden zijn hebben de omliggende landen het recht om hen gewapenderwijs te beschermen. Ook dit is een vorm van geweldsuitoefening. Het past allemaal binnen het kader van het internationaal recht, goedgekeurd door de VN.

Hoe verhoudt zich de staatsrechtelijke met de kerkelijke lijn van het Vaticaan?

Wat ik de paus zie doen is zeggen dat staten zelf de verantwoordelijkheid hebben om een oorlog te beginnen. Sinds de vrede van Münster 1648 zijn godsdiensten niet meer nodig om staten te legitimeren dus ook geen oorlogen. Dat was het einde van de godsdienstoorlogen in Europa. Daar moet het christendom zich niet meer voor lenen. Maar de paus heeft niet alleen met staten te maken, ook met burgers die er slechter van worden en zich willen verdedigen en verdedigd willen worden door de staat. Daar botsen die werelden, kerk en staat. De wereld van de kerken preekt geweldloosheid, terecht, op grond van de bergrede. De paus pleit

jaarlijks op zijn ontmoeting met diplomaten voor geweldloosheid. Als kerkleider kun je je niet veroorloven om te zeggen 'ga maar geweld gebruiken en oorlog voeren'.

Daarnaast werkt hij aan oecumene met de Russische orthodoxie. Die is al begonnen in het tweede Vaticaans concilie. Toen is ook de wederzijdse excommunicatie opgeheven. Paus Franciscus heeft hele goede contacten met de oosters orthodoxe patriarch van Constantinopel Bartholomeus I. Zo was bij de presentatie van *Laudato Si* was vertegenwoordiger van patriarch Bartholomeus I aanwezig.

Hoe staat het met die oecumene met oosterse orthodoxie?

De oecumene met de oosterse orthodoxie heeft voor het Vaticaan hoge prioriteit. In 2054 bestaat het schisma tussen het oosterse en het westerse christendom duizend jaar. Op dit moment is door de oorlog in Oekraïne de hereniging verder weg dan ooit. Je ziet nu wel dat steeds meer orthodoxe kerken zich van de Russische orthodoxie afkeren en toenadering tot Constantinopel zoeken.

Er is sprake van oecumene tussen orthodoxe kerken onderling. Maar de oecumene tussen katholieke en orthodoxe kerken is nu lastig. Er zijn goede kontakten met de oosterse kerken in Kiev. Maar ik snap goed dat de paus de deur open wil houden voor de Russische orthodoxe kerk. Het is heel verdrietig dat patriarch Kirill in Moskou het christendom gebruikt om een politieke ideologie te presenteren. Daarmee zet hij het christendom bijna vijf eeuwen terug.

Vanuit historisch perspectief is het niet nieuw. In 410 viel Rome, werd geplunderd en vanaf dat moment nam Constantinopel, de Oosterse christelijk kerk, het over van het Westers Christendom. In 1453 viel Constantinopel door verovering van de moslims. Wat deed de toenmalige patriarch? Hij accepteerde de nieuwe machthebber Mehmet II als zijn politieke leider. Decennia later zei de Orthodoxe kerk in Moskou dat zij het primaatschap had van zowel het westerse als het oosterse christendom. Die lijn loopt door tot de huidige tijd. Patriarch Kirill in Moskou ziet de paus als vertegenwoordiger van een afvallige ketterse stroming. In het westers christendom is de samenwerking met politieke regimes opgegeven. De westerse staatvorming is in Russisch orthodoxe ogen helemaal verkeerd gelopen, dat zijn allemaal seculiere staten, dat hoort helemaal niet volgens hen.

Er is geen sprake van gelijkwaardige partners. Daarom ben ik erg pessimistisch over de rol die de rol de paus denkt te gaan spelen in het conflict. Maar hij moet het wel proberen.

Het westers en oosters christendom zijn makkelijk te kenschetsen. Het westers christendom had altijd pausen die zich met politieke wereldse zaken bemoeiden. Tijdens de investituurstrijd konden koningen pas koning worden als ze door de paus zodanig bevestigd waren.

In het oosters christendom was het precies andersom. Het was de tsaar die bemoeide zich met religie, net zoals keizer Constantijn. Die wilde één rijk, één godsdienst, één God en één kerk. Dus een tsaar die zich met kerkelijke zaken bemoeit, dat leeft helemaal in Moskou.

De tragiek van de Russische orthodoxe kerk is dat ze al sinds 1917 geknecht en uitgemoord is, en van tevoren zaten ze onder de knoet van de tsaren. In het westen zijn we toch verbaasd dat

Poetin patriarch Kirill aanstuurt. Maar historisch gezien is dat niet raar. In Rusland gelden totaal andere verhoudingen tussen kerk en staat dan hier. Daarom is dialoog zo moeilijk. Ik spreek wel Russisch orthodoxe mensen in Nederland via de Raad van Kerken. Zij hebben het heel moeilijk met de huidige situatie en de positie van patriarch Kirill.

Ik zie een splitsing in mezelf tussen aan de ene kant humanitaire zorg en wat je daar vanuit staatrechtelijk oogpunt mee moet. Ik ben heel blij dat patriarch Kirill niet uit de wereldraad van kerken is gegooid. Kerken hoeven die oorlog niet te legitimeren, de wereldraad van kerken niet en de paus ook niet. Dialoog blijft heel belangrijk.

Benectijn Thomas Quartier, theoloog des vaderlands, heeft opgeroepen om niet alleen maar te bewapenen. Wat vindt u daar van?

Ik ben blij dat hij niet oproept tot een 'kruistocht'. Hij is monnik en waar blijven we als monniken oproepen tot bewapening? Alleen haalt hij twee dingen door elkaar. Zelf wil hij geen geweld uitoefenen, hij is pacifistisch. De synode van Arles in 314 heeft bepaald dat geestelijken geen wapens mogen dragen. Dus het is logisch dat het pacifistisch gedachtengoed sterk aanwezig is binnen de geestelijkheid. Quartier laat zich ook uit over politieke zaken zoals de bewapeningssteun die de Europese Unie geeft aan Oekraïne. Maar hij beargumenteert dat niet theologisch. Je moet meer zeggen dan alleen ik ben het er wel of niet mee eens.

Noem je jezelf ook pacifist?

Pacifisme, dat woord werd voor het eerst gebruikt in 1901 als reactie op de industrialisatie van de oorlogsvoering. Halverwege de twintigste eeuw keerde Alfred Nobel, nota bene eigenaar van wapenfabrieken, zich af van de industrialisatie van de oorlog.

Andere oorzaken voor het ontstaan van het pacifisme zijn:

- de staatwording van landen, bijvoorbeeld Duitsland
- de Frans-Duitse oorlog
- het eerste Vaticaans concilie
- gebruik van chemische wapens. Ze zijn voor het eerst gebruikt in de Frans-Duitse oorlog op heel kleine schaal. In de eerste wereldoorlog op grote schaal.

Ik zie het pacifisme als een historisch contextueel verschijnsel als reactie op de industrialisatie van de oorlogsvoering.

Kerk en Vrede is ook ontstaan uit twee contexten:

1. Na de eerste wereld oorlog 'dat mag nooit meer gebeuren'
2. De Vlootwet van 1923 zorgde voor een enorme bewapening in NL. Toen kwam ook de discussie of je christen kan zijn en het land bewapenen.
3. Professor Heering was een van de oprichters van Kerk en Vrede en publiceerde in 1928 zijn boek 'De zondeval van het christendom'. Een klassiek boek over de relatie tussen het christelijk geloof en oorlog. Ook schrijft hij over de droom of utopie van een staat zonder wapens.

Na de tweede wereld oorlog is Pax Christi ontstaan. Dat was geen pacifistische organisatie omdat in die periode de Frans- Duitse verzoening centraal stond. Het was meer een Verzoeningsbeweging dan een pacifistische organisatie. De tijd ook van kernwapens, bewapening en/of eenzijdige ontwapening.

Het IKV is nog later opgericht, na het tweede Vaticaans concilie. In de jaren zeventig speelden drie processen:

1. bewapeningswedloop
2. ontspanningspolitiek Oost-West
3. mensenrechten. Communisten vond dat wij het recht op arbeid onderschatten. En wij vonden dat communisten de vrijheid van de mens beknotten.

In 1975 werd het Helsinki Akkoord gesloten, dat was een ontspanningsakkoord tussen oost en west. Het overleg tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten resulteerde in 1979 in het SALT II (Strategic Arms Limitation Talks) akkoord waarin de supermachten uit de Koude Oorlog afspraken maakten over vermindering van het aantal kernwapens.

Dit was de tijd dat het IKV de campagne begon tegen kernbewapening, ook gesteund door Pax Christi en Kerk en Vrede. In 1976 gaven de bisschoppen een verklaring uit tegen de kernbewapening.

In Nederland had het pacifisme als hefboom de militaire dienstplicht. Het pacifisme werd zichtbaar in het recht op dienst weigering. Dat heeft zich door gezet vanaf 1919, de eerste dienst weigeringswet. In het christendom begon de discussie over de betekenis van 'gij zult niet doden'. Hoe kun je als christen werken in een organisatie waarin bevel telt boven het eigen geweten? Dienst weigeren want ik wil niet doden en ik wil niet bevolen worden te doden. Pax Christi had heel lang een commissie voor begeleiding van dienstweigeraars. In 1993 was de overgang naar een beroepsleger. De discussie over pacifisme kwam in een heel ander vaarwater. Het pacifisme herleefde na de val van de muur, vertaald in steun voor vredesoperaties, daarbij hebben vredesbewegingen invloed gehad. Zoals in Libanon, daar stonden bewapende militairen tussen de Israël en Libanon. En later tweede generatie etnische conflicten zoals op de Balkan. De opdracht was toen om tussen de partijen te gaan staan en proberen ze te ontwapenen. Maar dit concept werkte niet liet Srebrenica zien, waar moslims niet beschermd konden worden.

Actieve geweldloosheid waar de paus het nu over heeft, ben ik wel enthousiast over. Omdat die bijdraagt aan de weerbare democratie. Maar dat is niet voldoende voor een agressieve oorlog zoals Poetin die begonnen is.

Het blijft een dilemma van de overheid: als je je bewapent kan de vijand denken dat je aan gaat vallen en bewapent zich ook. Als je ontwapent, ben je kwetsbaar en moet je hopen dat de tegenpartij dat ook doet. Bisschop Ernst noemde het beginsel van de naaste gelegenheid: *occasia proxima*. Oekraïne heeft eenzijdig ontwapend, haar kernwapens terug gegeven aan de Russen.

Maar je moet ook rekening houden met het principe van het dubbel effect. Als je in de wereldpolitiek gezien iets doet moet je altijd rekening houden dat jouw actie bijeffecten kan hebben. Bijvoorbeeld je wil een militaire basis bombarderen maar raakt een naast gelegen ziekenhuis. Je bent wel verantwoordelijk voor een goede planning. Dat moet je accepteren.

Deze twee principes waren de reden dat wij als Pax Christi niet radicaal tegen alle kernwapens waren.

Ik ben zelf nooit een pacifist geweest, heb ook geen dienst geweigerd, maar daar hoefde ik vanwege mijn beperking toch al niet in. Het IKV/Pax Christi standpunt tegen kernwapens was heel genuanceerd. Kernwapens zijn enorm risicovol omdat je ze niet kunt beheersen. Ontwapening is ook risicovol als niet beide partijen tegelijk ontwapenen. Het IKV standpunt ging terug op een ethiek die bisschop Ernst stimuleerde. Hij verwees naar kerkvader Ambrosius van Milaan. Die zei: je mag een andere partij die jou kwaad wil doen niet de gelegenheid geven tot het kwade. Dus je mag je wel bewapenen.

Ik ben als katholiek sterk beïnvloed door de beweging van Taizé. De passie voor de eenheid van de kerken die Roger Schutz had herken ik. Heel jammer vind ik dat de hereniging van de orthodoxe kerken met Rome verder weg is dan ooit. Er is zelfs een nieuw 'schisma' aan het groeien tussen orthodoxe kerken onderling. Bijvoorbeeld tussen de Russische patriarch Kirill van Moskou en zijn collega in Constantinopel/Istanbul. Het christendom moet een boodschap hebben. Als je onderling al niet vreedzaam samenleeft hoe kun je dan geloofwaardig zijn naar de wereld toe?

Maar ik voel me niet helemaal machteloos. Want ik ben in gesprek met mensen uit de Oekraïne, dat heb ik twee keer bezocht. Ik probeer mijn kennissen te steunen waar ik kan. En de ontvangst van Oekraïense vluchtelingen in parochies en kerkelijke gemeentes hier is hartverwarmend. Dat wordt ook enorm gewaardeerd hoor ik terug van mijn Oekraïense vrienden.”

Paul Lansu, bestuurder van Pax Christi International zei enkele weken geleden: “ons vredeswerk is nu grotendeels kapot gemaakt door de oorlog in Oekraïne.” Klopt dat?

Ik ben het eens met Paul. In Nederland zat ik bij Pax Christi in de jaren zeventig in de commissie oost-west. Wij zochten contact met christenen tot in Moskou aan toe. In sommige landen was dat heel geslaagd. Havel bijvoorbeeld was dialooggenoot van Pax Christi. In Polen trof ik in zo'n dialooggroep de latere premier Mazowiecki. Die zei: “we hebben jullie (Pax Christi) steun nodig bij de oprichting van een onafhankelijke vakbond”. De geschiedenis laat zien dat dat allemaal gebeurd is.

Pax Christi heeft decennia gewerkt aan vreedzame democratische rechtsstaten in Oost-Europa en in Rusland. Dat is nu door Poetin kapot gemaakt. Pax Christi Internationaal heeft zich te veel, zegt Paul, gefocust op de Westerse actieve geweldloosheid.

Geweldloosheid van King en Ghandi hoe kun je die plaatsen in de huidige oorlogssituatie?

Beiden voerden in mijn beleving actie in hun eigen samenleving. Gandhi had geweldloosheid niet alleen als principe maar ook als strategie. Als je zelf geweld gebruikt kan dat ook heel makkelijk tegen je gebruikt worden.

Franciscaanse geweldloosheid?

Ik ben meer op Augustinus georiënteerd. In de wereldgeschiedenis zijn allerlei gelegenheden tot het kwaad, en dat wordt benut. Overheden zijn er om dat kwaad in te dammen. De volledige vrede is iets anders dan de afwezigheid van oorlog. Volledige vrede is gebaseerd op de pax ordo tranquillitatis. Overheden moeten zorgen voor veiligheid en stabiliteit.

Een andere inzicht van Augustinus is de pax ordo iustitiae. Vrede is het werk van gerechtigheid, Jes.33,17. Als je een vreedzame samenleving wilt hebben, moet je rechtvaardigheid creëren ook internationaal. Vrede van Christus is het hoogste niveau dat is namelijk de vrede die je niet zelf kunt maken maar die je geschonken wordt. Als ik zondags in de kerk zit wij elkaar eerst de vrede en daarna smeken wij de vrede af in het Agnus, dat is een geschenk, niet iets wat je zelf maakt.

Genade?

Ik onderscheid twee niveaus van vrede: innerlijke vrede en vrede in de gemeenschap die aan het vieren is. Augustinus heeft aan de ene kant een sombere visie op de wereldgeschiedenis als podium voor vrede. Maar anderzijds heeft hij een optimistische visie op de innerlijk vrede van Christus en de vrede in de kerkelijke gemeenschap.

Maar die vrede van Christus is nu ver te zoeken midden in de bizarre werkelijkheid van een oorlog?

In de politiek internationale realiteit moet je zeggen dat staten het recht hebben om zich te verdedigen en de plicht hebben om hun burgers te beschermen. Maar burgers moeten het recht hebben om te zeggen ik wil niet met wapens verdedigd worden. Ik word liever aan het kruis geslagen dan dat ik me zelf verdedig.

Poetin had er denk ik op gerekend dat Oekraïne zich zou over geven.

Agressie, geweld is op wereld niveau maar ook op micro niveau. Geweld zit in mij, in ons?

Agressie is zichtbaar in drie basistypen:

1. de biologische basis beschreven door Lorenz en Freud. Kun je die overwinnen of niet, dat is de vraag. Poetin heeft te veel testosteron.
2. De frustratie-agressie theorie: mensen worden pas agressief als ze gefrustreerd raken in wat ze willen. Poetin is gefrustreerd: het Russisch imperium is ingestort. Hij laat een revanche-ambitie-agressie zien.
3. De agressie-mobilisatie theorie. Margareth Thatcher is hiervan het voorbeeld. Toen Argentinië de Falklands binnen viel was 70% van de Engelsen tegen een militaire reactie. Maar toen Thatcher besloot toch in te grijpen steunde 70% haar. In een oorlogssituatie kun je de latente agressie van mensen mobiliseren. Daarom heeft de vredesbeweging altijd gehamerd op de afbraak van vijandbeelden. Een van de eerste dingen die gebeuren in een oorlog is dat de tegenstander als een dier wordt beschouwd, niet als een mens, dus dat mag je doden.

Poetin zegt dat nazi's aan de macht zijn in de Oekraïne. Ook een voorbeeld van de laatste theorie?

Het is iets anders want Poetin wil daarmee zeggen dat er geen legitieme regering is. Dus hij mag het regime van Zelenski vervangen. Hij zou zich kunnen beroepen op artikel 51 van het handvest van de EU: het is geen rechtmatige overheid. Zo denkt Poetin.

Vijandbeelden doorbreken heeft vooral zin in de derde strategie. Poetin creëert bewust agressie.

Het is belangrijk niet symmetrisch te reageren. Ik was vorige week in Lourdes, daar trof ik Oekraïense militairen die zeiden “wat moeten we doen als de Russen zich aan geen enkele maatstaf van internationaal recht houden?” Mijn antwoord was: jullie moeten je er wel aan houden. Anders is het einde zoek. Niet alle Russen zijn jullie vijand want anders is vrede niets meer waard. Er komt een einde aan de oorlog. En natuurlijk hebben de Oekraïners militairen het recht om zich te verdedigen.

Ondanks de misdaden van de Russen moet je jezelf aan het internationaal recht houden. Houd dat vijandbeeld zo klein mogelijk.

Nog een laatste opmerking?

Dietrich Bonhoeffer is een voorbeeld voor mij. Hij was pacifist maar uiteindelijk heeft hij meegewerkt aan een aanslag op Hitler. Toen ging hij voorbij aan geweldloosheid.

Interview Benedict Laval, redactie Missionaire Agenda